

BAKININ YAŞI VƏ XƏZƏR

Kamil İBRAHİMOV,

tarix elmləri doktoru

Bakıda İçərişəhər adlanan ərazidə Azərbaycanın tanınmış arxeoloqlarının apardıqları arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrinin və tikinti qalıqlarının yazılı mənbələrlə müqayisəli təhlili onu söyləməyə əsas verir ki, IX-XV əsrlərdə Bakı sıx məskunlaşmış güclü iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəz olmuşdur.

İçərişəhərdə XX əsrin əvvəllərindən indiyədək aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət abidələri haqqında tədqiqatçılar - V.V. Bartold, E.A. Paxomov, V.N. Leviatov, İ.E. Şeblikin, B.M. Sisoyev, Ö.Ş. İsmizadə, S.B. Aşurbəyli, F.Ə. İbrahimov, N.B. Minkeviç-Mustafayeva, V.P. Fomenko, S. Hüseynova və başqaları dəyərli əsərlər yazmışlar.

Tədqiqatçılardan bəziləri Bakının şəhər kimi formalaşmasına qədərki qədim yaşayış yerinin Dağüstü parkın ərazisində, bəziləri müasir Sovet küçəsi rayonunda, bəziləri 190 saylı məktəbin yerləşdiyi sahədə, bir çoxları isə Qız qalası ətrafında olması barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ də bəzi alim və mütəxəssislərimiz Bakının antik dövrü məsələsinə çox ehtiyatla yanaşırlar. Bu da İçərişəhərdən indiyədək antik dövrə aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin az tapılması ilə izah oluna bilər. Lakin tədqiqatçılardan Sara Aşurbəyli, Davud Axundov, Fərhad İbrahimov və başqaları Bakının antik dövr yaşayış məskəni olduğu haqda öz əsərlərində dəyərli məlumatlar vermişlər. İçərişəhərdən aşkar edilən yeni arxeoloji materiallar bunu bir daha sübut etdi.

İçərişəhərdə keçən əsrin əvvəllərindən 60-cı illərə kimi qısamüddətli, 1961-cı ildən etibarən isə stasionar arxeoloji qazıntılar aparılaraq 3 mədəni təbəqənin olduğu müəyyən edilmişdir. I mədəni təbəqə antik dövrdən IX əsrdə olan dövrü, III mədəni təbəqə IX-XIII əsrləri, III mədəni təbəqə XIII-XVII əsrləri əhatə edir. İçərişəhərdə 1980-ci illərin ortalarında aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən maddi-mədəniyyət qalıqları Bakı şəhərinin tarixini IX əsrdən qədimə aparmırdı. Bu isə arxeoloji qazıntıların əsasən şəhərin yüksək yerində - təpədə aparılması ilə əlaqədar idi. Qədim Bakı - yəni İçərişəhər çox möhtəşəm və dənizə doğru maili bir qayalıq üzərində yerləşmişdir. Şirvanşahlar sarayı və ətraf ərazisi həmin qayalıq sahənin ən hündür yeridir. İçərişəhərin 1904-cü ildə rus mühəndisləri tərəfindən çəkilmiş planında bu, aydın görünür. Uzun illərin arxeoloji qazıntıları da bunu sübut edir. Qazıntılar göstərir ki, 4,5 m qalınlığında mədəni təbəqədən altda təbii qayalıq yerləşir. Bu ərazidən IX-XVII əsrləri əhatə edən – yəni Bakının inkişaf etmiş və son orta əsrlər tarixini əks etdirən arxeoloji materiallar tapılır.

Qayalıq digər hündür hissəsi də - Multan karvansarayı və Qız qalası rayonunda özünü göstərir. Multan karvansarayı altındakı (otaqların altında) təbəqə 3 m.-dən dərinə getmir. Lakin bəlli olur ki, Qız qalası sahilə yaxın olan on hündür və dənizə maili qayanın üzərində inşa edilmişdir. Bu şərti üçbucağı İçərişəhərin maketi üzərində daha aydın görmək olar. Üçbucağı təşkil edən bucaqlardan biri - cənub, qərb bucağı isə qayanın ən alçaq yerinə təsadüf edir. Burada torpağın yer səviyyəsindən dərinliyi 12 m.-dən çoxdur. Marahılı olan fakt budur ki, şəhərin antik dövr tarixi haqda bizə məlumat verən arxeoloji maddi-mədəniyyət nümunələri A. Zeynallı küçəsi boyu Qız qalası və Məhəmməd məscidi rayonu ərazisindən, məhz sahilboyu rayondan aşkar olunmuşdur.

İçərişəhər Abşeronun yaranmasında xüsusi mövqeyə malik bir ərazidə yerləşdiyindən, belə mülahizə söyləmək mümkündür ki, burada məskunlaşma qədim zamanlarda - e.ə. II—I minilliklərdə də olmuşdur.

Bir tərəfdən Bakı buxtası ilə qonşuluqdakı Qobustan abidələri, digər tərəfdən Abşeron yarımadasındakı türkmənşəli tayfalara məxsus tunc, ilk dəmir dövrü yaşayış yerləri, kurqanları, eləcə də ilk orta əsr abidələri belə bir fikir doğurur ki, İçərişəhərdə və ətraf ərazilərdə də qədimdə - antik dövrdə yaşayış olmuşdur.

Qədim xəritələri nəzərdən keçirsək, Xəzər dənizinin suyunun səviyyəsi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür təsvir edilmişdir. Hətta belə bir fərziyyənin olduğu məlumdur ki, b.e.ə. II minilliyin ortalarında Xəzər dənizində suyun səviyyəsi o qədər yüksək idi ki, Kür-Araz ovalığı suyun altında qalmışdır. A.B. Şnitnikov 1957-ci ildə çap etdirdiyi məqalədə bu fikri təsdiq edir.

Suyun səviyyəsi 1000 il sonra – yəni təqribən antik dövrlərdə kəskin enmişdir. Fərz etmək olar ki, Xəzər dənizində suyun səviyyəsi təqribən hər neçə yüz ildən bir təbii ardıcılıqla qalxıb-enir. S. Vəliyev yazır ki, son 3600 il ərzində Xəzər dənizinin səviyyəsi hər 450-500 il arasında artıb-azalır. Yəni bu qalxıb-enmə davamlı silsilə təşkil edir. Tədqiqatçılar Xəzər dənizinin qalxıb-enmə silsiləsini 8 dövrə ayırırlar: 1.B.e.o. XIII əsrin ortaları; 2. B.e.o. XIII əsrin ortaları - b.e.ə. VIII əsr; 3.B.e.ə. VII əsrin ortaları - b.e.ə. III əsr; 4.B.e.o. III əsrin ortaları - b.e. II əsr; 5.B.e. II əsrin ortaları - b.e. VII əsrin ortaları; 6. B.e. VII əsrin ortaları - b.e. XII əsr; 7.B.e. XII əsrin ortaları - b.e. XVI əsr; 8.B.e. XVII əsr - b.e. XXI əsr.

Arxeoloji tədqiqatlar və Xəzər çöküntülərinin dəqiq yaşı əsasında ayrı-ayrı əsrlərdə Xəzərin səviyyəsinin bərpa olunması və tarixi zamanda dənizin səviyyə dəyişilməsində 500 illik dövrün aşkara çıxması təsdiqləndi.

L. Qumelyov 1963-cü ildə çap etdirdiyi "Arxeologiyaya tarixi-coğrafi yanaşma" adlı məqaləsində yazır ki, e.ə. IV-II əsrlərdə Xəzər dənizində suyun səviyyəsi çox aşağı olmuşdur. Eratosfenin e.ə. II əsrdə tərtib etdiyi dünya

xəritəsində Xəzər dənizinin sərhədləri aydın göstərilmişdir. Xəritədən molum olur ki, Xəzərin suyunun səviyyəsi antik dövrdə xeyli aşağı düşmüşdür. Makedoniyalı İsgəndərin silahdaşı, tarixçi Aristobulun da verdiyi məlumata görə e.ə. IV-II əsrlərdə Xəzər dənizinin səviyyəsi çox aşağı olmuşdur. E.ə. III əsrdə yaşamış dəniz səyahətçisi Patrokol da eyni məlumatları verir. Patrokolun ekspedisiyası Abşeron yarımadası sahilləri boyu üzmüş və Xəzərin dünya okeanı ilə əlaqəsi olduğu qənaətinə gəlmişdir. Bartolda görə, Plutarx, Eratosfen və Strabon da bu fikri təsdiqləyiblər.

Xəzər dənizinin dünya okean səviyyəsinə görə artıb-azalma qrafikindən də göründüyü kimi, əhalinin sahil-boyu məskunlaşması məhz dəniz səviyyəsinin artıb-azalmasıyla bilavasitə əlaqədar olmuşdur. Demək, dəniz çəkildiyi zaman bu ərazidə insanlar məskunlaşmış, əsrlər sonra su səviyyəsi qalxdığı zaman məskunlaşmış ərazi su altında qalmışdı. Sualtı arxeoloji ekspedisiyanın Xəzərdə, sahilboyu aşkar etdiyi Bəndovan I (Güştəsbə), Bəndovan II (Muğan), Amburan burnu, Gürqan (Balıqdaş) kimi hal-hazırda su altında qalmış orta əsr yaşayış yerləri buna misaldır. Yeni aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrinə istinadən demək olar ki, Bakı buxtasında – vaxtilə Bayıl qəsrinin yerləşdiyi ada ilə sahil arasında əsaslı sualtı arxeoloji qazıntılar aparılırsa şəhərin antik dövrü haqda zəngin arxeoloji material aşkar etmək olar. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu yaxınlarda Bayıl adası ətrafında arxeoloq İ. Əliyevin təşəbbüsü ilə aparılan sualtı arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı aydın olmuşdur ki, bu ərazidə dənizin dibi həddən artıq çirklənmiş və qalın mazut təbəqəsi ilə örtülmüşdür. Bu da hidroarxeoloji qazıntıların aparılmasını çətinləşdirir.

Antik dövrün yazılı mənbələrində Qafqaz Albaniyasının qonşu ərazilərlə əlaqələri barədə məlumatın az olmasına baxmayaraq Strabon Kaspinin qərb sahilini boyu cənubdan gələn karvan yolundan bəhs edərək yazırdı: "Onlar - aorslar dövələri Hindistan və Babilistan malları daşıyaraq ticarətlə məşğul olurdular". Güman edirik ki, Qobustan qayalarında təsviri saxlanmış dövə karvanlarının keçdiyi yollar da bu məlumata daxil ola bilər. Quru yol – qədim karvan yolu ilə bağlı eramızın II əsrinin müəllifi Klavdi Elianın məlumatı da maraqlıdır. O yazır ki, Kaspi dənizində uzunburun balıq yetişir, onların piyindən müxtəlif sürtgü yağları (maz), içəlatından şəffaf yapışqan düzəldirlər, özlərini isə duzlayıb qurudur və dövələrə yükləyib Ekbatana aparırlar. Buradan aydın olur ki, qədim karvan yolları Albaniyadan, Midiyaya, İrana qədər gedirmiş.

Qobustan sahilləri ilə sıx bağlı ticarət yolu - su yolu barədə Strabonda məlumata rast gəlirik. O, Aristobul və Eratosfenə istinad edərək göstərir ki, onlar bu yol barədə məlumatı Kaspi dənizinin qərb sahilini öyrənən ekspedisiyanın rəhbəri Patrokoldan götürmüşlər. Bu su yolu barədə Böyük Plinidə də məlumat vardır. O yazır ki, ticarət karvanı Hindistandan 7 günə Baktriya və Əmudərya çayına tökülən Oks çayına çatır, oradan Kaspi vasitəsilə Kürə gətirilmiş mal 5 gündən gec olmayaraq quru yolu vasitəsilə Fasidaya, Pont dənizinə və Pont ölkəsinə aparılır.

Abşeron ərazisində uzunmüddətli arxeoloji qazıntılar nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu ərazidə antik dövr tarixinə dair arxeoloji material, demək olar ki tapılmamışdır. Bu o demək deyildir ki, həmin dövrdə bu ərazilərdə insanlar yaşamamışlar. İcərişəhərdən aşkar olunan antik dövr materialları onu deməyə əsas verir ki, həmin dövrdə bu ərazidə məskunlaşma Xəzər dənizi sahillərində, məhz Bakı buxtasında olmuşdur.

Arxeoloji kəşfiyyat və nəzarət işləri nəticəsində İcərişəhərin cənub-qərb qala divarları yaxınlığından yeni aşkar olunan qədim Bakının tarixini əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələri və son 30 il ərzində arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş antik dövr maddi-mədəniyyət nümunələri, habelə İcərişəhərin sahilə yaxın hissəsinin təhlili, analizi və təsnifatı belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, şəhərin qədim yaşayış yeri konkret olaraq sahilə yaxın, məhz ən qədim yazılı memarlıq abidəsi olan Məhəmməd məscidi və Qız qalası yerləşən ərazi və Bakı buxtası olmuşdur. Yeni tapıntılar söylənilən bu fikri bir daha təsdiq etdi.

Xəzər dənizi suyunun səviyyəsinin tarixən artıb-azalmasıyla bağlı elmi araşdırmalar və İcərişəhərin cənub-qərb hissəsindən yeni aşkar olunmuş qədim şəhərimizin tarixini əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələrinin təsnifatı Bakının yaşının təyin olunmasında əvəzsiz rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aşurbəyli S.B. Bakı şəhərinin tarixi. Azər nəşr, Bakı, 1998.
2. Левиагов В.Н. Археологические раскопки 1945 года при Ширваншахов в городе Баку. Изв.АМ Азерб.ССР, №1, 1948, №1.
3. İbrahimov F.Ə., İbrahimov K.F. Bakı İcərişəhər. 1 cild. Bakı, 2002.
4. Kamil Fərhadovlu. Bakı, İcərişəhər II cild, Bakı, 2006.
5. İbrahimov F.Ə. İcərişəhərdə 1988-ci ildə arxeoloji qazıntılar. Elmi konfransın materialları. Bakı, 1992.
6. İsmizadə Ö.Ş., Ciddi H.Ə. Bakı Qız qalası. Bakı, 1968.
7. Шнитников А.В. Изменчивость общей увлажненности материков Северного полушария. Зап. геогр. об-ва СССР, т. XVI. М.-Л., 1957.
8. Гумилев Л.Н., Алексии А.А. Труды общества истории, археологии и этнографии М, 1963, Т. I.
9. Квачидзе В.А. «Баил Гесри» средневековый памятник в Бакинской бухте. Azərbaycan antik və orta əsr arxeologiyası problemləri. Bakı, 2006.
10. Kamil Fərhadovlu. İcərişəhər Qoruğu ərazisində yeni aşkar olunmuş Bakının qədim dövr tarixinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri. Bakı, 2007.

10. Strabon, kn. XI, 3. (Q.A. Stratanovskinin tərcüməsi) M-L, 1964.
11. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. X cild, Bakı, 1987.
12. İbrahimov F.Ə. İçərişəhərin son tapıntıları, "Elm və həyat" jurnalı, № 10, 1985.
13. Muradova F. Qədim Qobustanın qonşu ölkələrlə əlaqəsində yollar və nəqliyyat vasitələrinin rolu. Azərbaycanın Beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrində Bakının rolu. Üçüncü Bakı Beynəlxalq Simpoziumunun materialları. Bakı, Elm, 1997.
14. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании IV в. до н.э. - III в. н.э. Баку, 1990.
15. Алиев А.С., Велиев С.С. Динамика изменения уровня Каспийского моря в историческое время и ближайшем буду щем. Журнал "Метеорология и гидрология". №3, Москва. 1999.
16. Квачидзе В. А., Велиев С.С. Периодичность изменения уровня Каспийского моря в историческое время. Доклады Академии Наук Азербайджана. Том LIII, №1, Баку, 1997.
17. Kamil Fərhadovlu. Bakının sirləri açılır. Bakı, 2008.
18. Kamil Fərhadovlu. İçərişəhər - arxeoloji abidələr. Bakı, 2009.